

ПЕТЪР ДИНЕКОВ (София)

ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Търновската книжовна школа е един голям факт в историята на българската литература, явление с голямо национално и международно значение. Ако я погледнем в мащабите на старата българска литература, тя е вторият висок връх, вторият разцвет след века на княз Борис и цар Симеон. Това ни налага и изходните позиции при нейното разглеждане, и критерия при нейната оценка.

Много често се поставя въпросът, че Търновската книжовна школа възниква в трудно и трагично за българската държава и българския народ време. Ако приемем, че 1371 г. е действителната година на нейното раждане (нещо, върху което може да се спори), от катастрофата на българската феодална държава я делят само 25 години. И то какви тежки и усилни години: изострени вътрешни класови противоречия; все по-силно обособяване на самостоятелни светски и църковни феодали, което води до държавно разединение; рязко влошаване положението на обезземленото селячество; засилване на турския военен натиск, свързан с бързи и опустошителни нахлувания в Тракия, Родопската област, Македония, а по-късно — непрекъсната непосредна заплаха за самата столица Търново. 1371 г., която ние сега така тържествено отбелязваме, е година и на Чирменската битка при Марица, където биват разгромени войските на Вълкашин и Углеш и самите феодални владетели биват убити. За тези времена се отнасят бележитите думи на светогорския монах Исая: „И наистина тогава живите облажаваха по-рано умрелите.“

Как да си обясним, че тъкмо в това трагично време се развива такава блестяща книжовна дейност в Търново, че се създава и действа една забележителна литературна школа? Не бих искал да прибягвам до метафизическо обяснение — че в моменти на големи изпитания, на напрежение избликва в пълна сила народната енергия. Причините са по-сложни. На първо място трябва да се поставят богатите литературни традиции, които Търново наследява и развива през XIII и XIV в. В тях се включват и религиозно-философското и идейното оживление в България и Византия през първата половина на XIV в., и значителното раз-

ширяване на кръга на грамотността в българското общество през същия период, повишаването на неговите идейни и естетически интереси, което се отразява не само върху литературата, а и върху развитието на художествената култура изобщо. Може би Търновската книжовна школа най-ярко характеризира и представя своята епоха, но нейната дейност не бива да се изолира нито от традицията, нито от всички други прояви на културата и изкуството.

Не бих поставил на последно място и личностите. Наистина, за да се проявят те, необходими са условия, обстановка, почва, необходима е атмосфера, създадена от обективно действащи закономерности. Но когато те вече съществуват, въпросът за личностите придобива огромно значение. Съдбата — нека употребим тази стара и компрометирана дума — невинаги е справедлива в това отношение. Към XIV в. и към Търновската школа тя е била щедра. Действително какви забележителни личности представят културата на тази епоха (това, че имената им невинаги са стигали до нас, няма никакво значение): миниатюристите на Манасиевата хроника и Лондонското четвороевангелие, художниците на търновските църкви, майсторът на Ивановските фрески, архитектите на дворците на Царевец, преводачите на разкази, повести, исторически съчинения, писателите от Евтимиевия кръг и между тях преди всичко необикновената фигура на патриарх Евтимий.

Все още не познаваме достатъчно, в цялост нашата литература през XIV в., за да можем по-ясно да посочим почвата, върху която се изгражда Търновската книжовна школа. Основните изследвания са направени главно в края на миналия и началото на сегашния век (П. А. Сирку, К. Радченко, Е. Калужняцки, Хр. Попов, В. Ягич, А. И. Яцимирски, П. Й. Шафарик, Н. М. Глубоковски, И. Мансветов, Ст. Станоевич и др.); едва напоследък отново се събужда интересът към Евтимиевата епоха.¹ Но и въз основа на познатото и изследваното може да се направи характеристика на литературното развитие през XIV в. Търново, столицата на Втората българска държава, се превръща в главно средище на литературния живот, което съвсем не изключва книжовната дейност на други селища и манастири. Българските владетели проявяват голям интерес към културните средища и към книжнината: дават грамоти на манастири и църкви (Иван Александър — на Зографския манастир, Мрачкия манастир, манастира „Св. Богородица Елеуса“ и манастира „Св. Никола“ при Месемврия, Иван Шишман — на Рилския и Драгалевския манастир); създават царски библиотеки (Иван Александър), възстановяват манастири и т. н. Грижи за книжнината полагат и търновските патриарси. Грижите пораждат и признателност, многократно изказвана в отделни приписки и дори в тържествени похвали (например в Софийския псалтир от 1337 г., в Лондонското четвороевангелие от 1356 г., където владетелят — Иван Александър — се величае в патетични характеристики).

¹ Вж. К. М. Кије w. *Konstantyn Kostenecki w literaturze bułgarskiej i serbskiej* Kłaków, 1950; Д. С. Лихачев. *Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния*. М., 1958; Й. Иванов. *Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан*. — *Изв. Инст. за бълг. литература*, кн. VI, 1958; П. Русев, А. Давидов. *Григорий Цамблук в Румъния и в старата румънска литература*. С., 1966; и др.

Но не похвалите на царете дават образ на българската литература през XIV в. Трябва да посочим преди всичко огромното книжовно производство, изразило се в оригинални и преводни съчинения, в компиляции и преписи, в обемисти сборници. Този невероятен книжовен порив може да се сравни само с друга епоха — IX—X в., времето на Борис и Симеон, на първия разцвет на българската книжнина, когато трябва да се задоволяват нуждите на един народ, тръгнал по нов културен път. Българските книжовници правят през XIV в. изумителни усилия — превеждат за първи път или правят нови преводи и преписи на Дионисий Ареопагит, Ефрем Сирий, Йоан Златоуст, Василий Велики, Йоан Лествичник, Исак Сирий, Симеон Нови Богослов, Максим Исповедник, Теодор Студит, Нил Синайски, Севериан Гавалски, Никита Стифат, Епифаний Кипърски и др. Понякога ние минаваме покрай тези имена с недостатъчно сериозно внимание: църковни писатели, религиозни дейци — някакъв абстрактен свят, който не ни докосва. Но налага се да дешифрираме тези имена, за да открием, че се касае твърде често за философски концепции, които са вълнували дълбоко своето време, за разнообразие на жанровите форми, за любопитни явления от гледище на поетиката и т. н. Вземете само едно име от изброените: Симеон Нови Богослов, мистик от XI в., предходник на исихастите, към чието учение се обръщат често в големите религиозно-философски спорове през първата половина на XIV в.

Касае се обаче не само за съчината на идеите, но и за пътищата, през които минава книжовното производство. Най-честият път сочи Византия, но Троянската притча ни насочва към Запад; сборникът на Митрофан от 1337—1338 г., който съдържа жития на руски светци — Борис и Глеб, Олга, Владимир, — говори за връзки с руската литература. Могат да се приведат и свидетелства за връзки със сръбската и румънската книжнина. И още един момент: връзките със Света гора, чиито манастири и богати манастирски библиотеки привличат вниманието на многобройни български книжовници. Света гора е не само школа за българската литература, но и място, където тя се твори (един пример — дейността на стареца Йоан в лаврата „Св. Атанасий“), където се изпращат български книги (търновският патриарх Теодосий изпраща в дар на Зографския манастир преводи на Учителното евангелие от Йоан Богослов и Тълкуванията на господните заповеди от Никон Черногорец).

Заслужават внимание два факта от литературния живот през XIV в.: интересът към историческите съчинения и широкото разпространение на белетристиката. Превеждат се хрониките на Константин Манасий, Йоан Зонара, Симеон Логотет, Георги Амартол (нов превод под название „Летовник“); появяват се белетристичните творби „Троянска притча“, „Слово за стария Александър“, „Разказът за произхода на самодивите“, „Кръчмарката Теофана“, легендата за кръвосмешението, разказите за Езоп, разказът за българската царкиня Персика. Мисля, че не се касае само за нарасналите интереси на обществото към светски теми — интереси, които книжовниците трябва да задоволят, — но и за особено настройване на самите писатели; светската тематика свидетелствува, че те вече произхождат не само от средата на духовенството. Започва формирането на нов тип писател. Мисля, че този въпрос, който все още се намира в

сферата на предварителните предположения, заслужава специално изследване.

Характеристиката на литературата през XIV в. няма да бъде пълна, ако не се изтъкне и широкото разпространение на апокрифите. Обществената обстановка създава всички условия за това: силното развитие на еретическите учения, включително и богомилството, все повече засилващото се разложение на феодалната държава, турското нашествие, гнетът на чувството за обреченост, което води до най-различни форми на мистицизъм.

Възникването на Търновската школа е неотделимо от предшестващата и съпътстващата я литературна обстановка. Върху основата на дотогавашните постижения на българската литература след завръщането си от Византия през 1371 г. бъдещият търновски патриарх успява да организира книжовно средище в манастира „Св. Троица“ и в Търново и да подготви голяма група книжовници. Но Търновската школа има своя предистория, за която трябва да се държи сметка. Евтимий е ученик на Теодосий Търновски, от началото на 50-те години до 1363 г. прекарва в неговия Килифаревски манастир. Когато Теодосий се отдава „на пълномълчание немного далеч от обителта“, Евтимий поема всички грижи за братството. Григорий Цамблак отбелязва: „Но да не помисли някой, че тази служба се отнасяше само до прехраната и облеклото на тялото? Тя се отнасяше само до спасението на душата и запазването на ума. Разсъдителният старец [Теодосий] повери това на Евтимий като на опитен водач.“ И по-нататък: „Блаженият Теодосий беше приемник на живота и на молението на Григорий [Синаит], а пък чудният Евтимий — на Теодосий.“ През 1363 г. заедно с Теодосий Евтимий заминава за Византия.

Килифаревският манастир е колкото религиозно, толкова и книжовно средище. Теодосий превежда съчиненията на Григорий Синаит. Вероятно тук Евтимий получава първите си писателски уроци. Негов другар ще е бил бъдещият киевски и московски митрополит Киприан, който по-късно ще пише послания до Евтимий — като ученик до учителя си — и ще пренесе заветите на Търновската школа в Русия. От кръга на Теодосий Търновски излизат и писатели като Дионисий, изкусен преводач, и Григорий Доброписец, автор на забележителното житие на Роман-Ромил.

Един факт, който заслужава най-голямо внимание, е връзката между Евтимиевата школа и школата на Теодосий Търновски. Проучванията са крайно недостатъчни, за да може тази връзка да се изясни. Дори това не е направено и по отношение на голямото идейно движение на епохата, което ги сближава — исихазма. А исихазъм означава — когато говорим за Евтимий — не само философска основа на един мироглед, но и отношение към дългите и ожесточени борби за официално утвърждаване на исихазма, към споровете между мистици и рационалисти (Григорий Палама — Варлаам и Акиндин), към ранните прониквания на някои идеи на италианския ренесанс в България и най-сетне — зараждането на ренесансови идеи в самия исихазъм, както обърна внимание на това Д. С. Лихачов².

² Д. С. Лихачев. Предвозрождение на Руси в конце XIV — первой половине XV века. — В: Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. М., 1967. с. 136—182 (там е посочена съответната научна литература).

Въпросът за исихазма има и друга страна — той е въпрос за връзките и отношенията на българската литература с византийската култура. Като изоставим политическия момент (борбите между търновската и цариградската патриаршия, споровете между ортодоксалната и „националната“ партия — борби и спорове, в които Евтимий навлиза още по времето на Теодосий Търновски като негов ученик и пръв помощник), въпросът има чисто литературно значение: Евтимий прекарва осем години във Византия — в Цариград и Света гора, — запознава се основно с византийската църковна литература, в своето творчество развива жанрове, форми и стилове, които имат отношение към византийската литература.

Най-сетне трябва да отбележим още един факт, който свързва Евтимий с предходните български книжовни традиции, и то в Света гора. Вероятно в библиотеката на лаврата „Св. Атанасий“, където живее известно време, Евтимий е могъл да види ръкописи на стареца Йоан. За него ученикът му Методий Светогорец пише с най-възторжени думи, рисува го като плодовит книжовник и дори реформатор, прередактираните от него книги нарича „сладки изводи“.

Ето фонът, който ни е толкова необходим, за да се очертае по-ясно Търновската книжовна школа. Културата ражда култура; новата култура се нуждае от стара култура. Този фон съвсем не е неутрален, обособен декор, а атмосфера, с която новото литературно движение, създадено от Евтимий, е свързано с многобройни нишки. Една част от тях са генетични (Теодосий Търновски, исихазмът, старецът Йоан); други са от областта на унаследяването на народностната литературна и културна традиция (постановката на проблемата за езика у Евтимий, идеята за езиковото единство и езиковите норми, която ни връща към делото на Кирил и Методий и в чийто език Евтимий търси опора, превръщайки го в образец); трети са тематични, жанрови и формални (връщането например към образа на Иван Рилски, използването — критично — на предишните му жития, развиването на жанра на житието и похвалното слово, които се появяват в старославянската и старобългарската литература още през IX в., и т. н.). Разкриването на тези съединителни нишки съвсем не означава заличаване на новото, което носи Търновската книжовна школа, подценяване на нейните високи постижения. Става дума само за едно — тя да бъде видена исторически.

Като литературно явление Търновската книжовна школа представя колосален умствен и художествен порив в последните десетилетия от съществуването на българската феодална държава, удивителен изблик на творчески сили. Този изблик е свързан не само с общата атмосфера, но и с отделни личности. Такова струване на ярки писателски личности в историята на старата българска литература познава само векът на Борис и Симеон. Естествено до нас не са стигнали нито всички имена, нито всички произведения, но данните, с които разполагаме, ни дават достатъчна възможност да очертаем най-забележителните фигури: Евтимий, търновският патриарх, човек с огромна култура, събирана дълги години, и то в най-големите центрове на източното православие, дълбок познавач на езика, писател-новатор, забележителен проповедник и тънък поет, който изпълва с безкрайно възхищение своите съвременници, за да могат

да го назоват „велик художник на славянската писменост“ (Константин Костенечки) и да изрекат с болка и удивление: „По-добре слънцето да беше угаснало, отколкото да замлъкне Евтимиевият език“ (Йоасаф Бдински). Към величието на литературното дело се прибавя и величието на характера — моралната сила, която Евтимий проявява в последните дни на Търново. Съратниците и учениците на Евтимий също са личности с необикновена енергия, плодовити писатели, неспокойни и търсещи умове, които не само трагичните обстоятелства на епохата разпрачат в близки и далечни страни, но и вътрешните им духовни търсения, големите им обществени и творчески амбиции: Киприан става киевски и московски митрополит, Григорий Цамблак работи почти във всички балкански страни, обикаля половин Европа, за да стигне до Константишкия събор; Константин Костенечки, изтръгнал се „от рикаещия звяр“ (по собственения му израз), се озовава в Сърбия; Йоасаф, видински митрополит, посещава през 1394 г. с политическа мисия Търново, завладяно от турците, и оплаква злочестините на разорената столица. Съдба, определена от героизма на епохата, но и невероятни усилия да се надделее този трагизъм от личности с необикновена воля и неукротими пориви.

В творчеството на представителите на Търновската книжовна школа лежи една система. Тази система се проявява най-напред в областта на езика, правописа, преводаческите принципи, стиловите търсения. Евтимий подготвя и формулира нейните основни положения в бележитата си реформа, в своята дейност за „изправяне на книгите“. Григорий Цамблак ни дава много интересни сведения за характера на Евтимиевата дейност в това отношение: Евтимий отхвърля покварените преводи от гръцки като „несходни по реч и несъгласни по смисъл с гръцките книги и груби и нестройни откъм израз“, за да даде на своето време „истинско небесно съкровище: всички нови, всички точни, съгласни с евангелието, непоколебими в силата на догмите“. В своя граматичен труд Константин Костенечки дава конкретни сведения за Евтимиевата реформа.

Тук не искам да навлизам в подробности, защото това е проблема, която трябва да решават нашите езиковеди. Но не могат да не се изтъкнат няколко неща. Първо, не би трябвало да се смята за случайно съвпадение, че европейските хуманисти през ренесанса извършват значителна текстологическа и преводаческа работа. Особено трябва да се подчертае, че за първи път — от времето на Кирил и Методий — в българската литература се проявява такъв голям интерес към въпросите на езика, за първи път пред българската интелигенция се поставя за изпълнение такава грандиозна задача — установяване на единство в езика и правописа и основна проверка на преводите. Поради характера на тогавашното литературно развитие и поради стеклите се исторически обстоятелства тая задача преминава границите на страната и засяга Сърбия, Румъния и Русия. По-нататък: удивителна е идеята на Евтимий за единство не само в настоящето, но и в историческото време, което го връща към езика на Кирил и Методий. Настоящето трябва да се опре върху миналото, трябва да се използва историческият престиж на миналото — идея, която ще вълнува по-късно и Раковски в неговото отношение към езика.

Несъмнено ние трябва да разглеждаме реформата на Евтимий с оглед към нуждите на неговото време, трябва да разберем добре мотивите, които са го ръководили. Но всяко историческо дело подлежи не само на оценка от своето и в своето време. Безкритичното отношение към историята е толкова безполезно, колкото и антиисторическият критицизъм. Следователно ние имаме право да критикуваме някои моменти от Евтимиевата реформа (особено подражанието на гръцки) — независимо от мотивите, които са го ръководели — с оглед на цялостното историческо развитие на българската литература и култура.

Реформата на Евтимий не засяга езика само в прекия смисъл на думата, но цялата система от изразни и стилови средства. Създаването на нов стил („висок стил“) се основава на ново отношение към словото, характерно за учението на исихазма — като най-пълно и най-точен израз на познанието на света и човека. Тук вече навлизаме в художествените търсения и творческите постижения на Търновската книжовна школа.

Евтимий има два любими жанра: житието и похвалното слово. В неговата интерпретация двата жанра се доближават. Евтимиевите похвални слова се отличават съществено от словата на Климент Охридски и Йоан Екзарх както по своя обем и композиция, така и по изразните средства, с които се постига емоционалният тон. Похвалните слова през XIV в. представят преди всичко разкази за работа на изобразените лица. Оттук и възможността в случая да ги разглеждаме едновременно с житията. Житията и похвалните слова са основната област, в която работят всички представители на Търновската школа: Евтимий пише жития и похвални слова за Иван Рилски, св. Петка, св. Филотея, Иларион Мъгленски, Константин и Елена, св. Неделя, Иван Поливотски, Михаил от Потука; Григорий Цамблак — за Стефан Дечански, Иван Нови Белиградски, Киприан, Евтимий и др.; Йоасаф Бдински — за Филотея; Киприан — за московския митрополит Петър; Константин Костенечки — за Стефан Лазаревич. Извънредно интересна е съпоставката, която може да се направи с житийната традиция от предходните векове и с преведените у нас жития през XIV в.³ Но трябва да се изтъкне веднага, че житийният жанр и близките до него похвални слова дават широка възможност на писателите от Търновската школа да изявят ярко не само личния си талант, но и редица особености на епохата — в темите и образите, в идейната основа на изображението, в жанровите търсения на житийната проза, — особености, от които се определят композицията и поетиката. При анализа на тези особености личат както единството на художественото мислене, така и различията, които настъпват не само с оглед на авторските индивидуалности, но и поради отпечатъка, който налагат историческите изменения в епохата. Ако трябва да се търсят полюси в онова развитие, от едната страна трябва да поставим житието на Евтимий за св. Петка, а от другата — житието на Константин Костенечки за Стефан Лазаревич; някъде по средата е Похвалното слово за Евтимий от Григорий Цамблак. Убеден съм, че настъпилите политически събития на Балканския полуостров, пропадането на българската държава, турските опустошителни нападения, които заплашват всички балкански дър-

³ Сръ. Кл. Иванова-Константинова. Някои моменти на българо-византийските връзки през XV в. — В: Старобълг. литература. Кн. I. 1971. с. 209—242.

жави, са изиграли решителна роля за промяната в отношението на писателите към действителността. Ако по израза на А. П. Каждан задачата на средновековното изкуство е „не изображението на земния свят, а проникването зад пределите на земните неща, в божествения мир“⁴ — а това са изходните позиции и на Евтимиевата школа, — в края на XIV и началото на XV в. „божественият мир“ почва да отстъпва на земните неща, които твърде брутално се налагат на съзнанието на съвременния писател. И ние ги виждаме и у Григорий Цамблак, и у Константин Костенечки, дори у Йоасаф Бдински. Те не могат да бъдат изразени с традиционните средства на символността, на алегорията, на абстрактните сравнения и т. н. Затова нищо чудно, че в старата поетическа система прави пробив прекият разказ, непосредното живо наблюдение, предметната правдивост на изображението. Започват „отклоненията“ — познатият път на всички нови открития в изкуството.

Разчупването на традицията можем да забележим още у Евтимий, само че в този етап то може да бъде наречено развиване на традицията. Ето няколко момента. Преди всичко Евтимий се отнася критично към традиционния житиен жанр: критикува неумението и грубостта на предишните житиеписци („не хытрѣ нѣкакко н гл҃убѣ“) и се стреми към високи художествени изисквания („по лѣпотѣ ѿкоже ключимо естѣ“). Той проявява интерес към човешката личност — и тук се пресичат две влияния: както на исихазма, така и на ренесанса. Но този интерес към личността не е насочен само към изобразяваните герои, а е и в разкриването на авторската личност. Тя се изявява по различен начин — в обясненията за мотивите при написване на едно или друго житие, за отношението към обществени институции и държавна власт, за предпочитанието в художествените похвати. Но има един случай, където авторският индивидуализъм получава ярка форма. Касае се за житието на св. Петка, когато Евтимий се намесва съвсем пряко в разказа и развълнуван заявява, че ако би присъствувал на посрещането на мощите на светицата в Търново (а това е станало преди един век), би се обърнал към нея с думите: „Ако тогава не бях се подготвил за твоего посрещане, преподобна майко, то сега ще възвестя онова, което идеше да се каже тогава.“ И започва патетична възхвала на св. Петка, която не само е изпълнена с дълбок лиризм, но постепенно се превръща в същинска поезия. Евтимий разчупва спокойната поема на житието, смело смесва проза с поезия, за първи път у нас рязко нарушава традиционната форма — и аз бих го нарекъл новатор.

По-нататък: Евтимий изменя традиционната композиция, силно разширявайки епизодите с историята на мощите. Тези епизоди се превръщат в исторически разкази, вмъкнати в житийната схема; у учениците на Евтимий (Григорий Цамблак, по-късно Владислав Граматик) те вече заживяват самостоятелен живот. Но тук не става дума само за развитие на една жанрова форма, но и за изразяване на патриотично съдържание — защото такъв е резултатът от връщането към историята. Патриотичният исторически разказ се съчетава естествено с друг момент: края на житията, когато Евтимий отправя своята молитва — и това е вече молитва за преките бедствия, които виснат над народа и държавата: „... Моли

⁴ А. П. Каждан, Византийская культура (X—XII вв.). М., 1968. с. 159.

се на всемилостивия си владика да спаси сънародниците ти, единородния ти български народ! Помогни на нашия държавен цар Иван Шишман и подчини под нозете му всички врагове! Запази вярата непорочна, затвърди нашите градове, усмири целия свят, избави ни от глад и пагуба и ни запази от нападението на иноплеменниците!“

Това не са символи, а реални думи и техният патриотичен смисъл е съвсем очевиден. Ясно е: и тук погледът на художника преминава от „божествения мир“ към земните неща. Динамизмът на епохата се отразява върху литературата, накърнява нейните форми, бие по нейните традиции — това е една от особеностите на Търновската книжовна школа.

Твърде бедно ще представим тематичното състояние и жанровата картина на школата, ако се задоволим само с характеристиката на житията и похвалните слова. Евтимий пише послания — в отговор на въпросите и писмата, отправени до него. И това е една от формите на публицистиката на епохата. Той отделя много внимание на литургичните книги, превеждайки, поправяйки, въвеждайки ред в литургията; литургичните си трудове събира в специален служебник. Пише служба на царица Теофана и отново показва поетическия си дар. Прави нова редакция на Борилския синодик; в нея се намира разказът за възстановяването на българската патриаршия през 1235 г. при Иван Асен II — и това е едно свидетелство за съществуването на традиция в историческата проза. Киприан не само пренася житиеписния стил на търновската книга в Русия, но се опитва да оправи преводите на богослужебните книги, пише послания, занимава се с някои руски летописи, съставя списък на забранените книги, превежда философски и правни съчинения от гръцки език и т. н. Извънредно богата е книжовната дейност на Григорий Цамблак. Към житията и похвалите, които пише, трябва да се прибавят многобройните проповеди и слова, разказът за пренасяне мощите на св. Петка в Сърбия, тържествените приветствени речи на Констанцкия събор, преводите от византийски, заниманията му с църковните напеви. Освен изключително интересната биография на Стефан Лазаревич Константин Костенечки съставя ценния филологически труд „Разяснено изложение на буквите“ и т. н.

Тук няма да изреждам повече имена и произведения, нито ще проследявам сложните пътища на последователите на Търновската школа в България, в българските книжовни средища през трагичните последни десетилетия на XIV в. Няма да се спирам на проникването на тази школа в Сърбия, Румъния и Русия, на нейното разпространение и на нейните традиции в тези страни, на ролята, която играе в развитието на другите балкански и славянски литератури — това е проблема, която изисква специално разглеждане. Несъмнено е едно — че Търновската школа представя висок подем в историята на българската средновековна просвета, литература и култура, че издига блестящи творчески личности. Турското завоевание с всички жестоки негови последици туря край на един процес, който имаше всички шансове да създаде предпоставките за истински ренесанс в българските земи. При нормални условия през вековете на Франсуа Вийон и Торквато Тасо, Еразъм Ротердамски и Франсуа Рабле, Френсис Бейкън и Ян Кохановски това бе неизбежно. Защото, макар и да доразвиваше традициите на средновековието, Търновската школа съдържа и много зародишни елементи на новото.

Едно явление в историята на литературата се цени не само по това, какви традиции продължава от миналото и какви висоти достига в своето време, но и доколко влияе върху следващите моменти от литературното развитие. Търновската книжовна школа в историята на българската литература не затваря своя живот в кръга на XIV и началото на XV в. Въпреки невероятно трудните условия, които настъпват в страната, нейното присъствие се чувства осезателно и през следващите векове. Не се касае само за разпространение и преписване на основните произведения на Евтимий, Григорий Цамблак, Константин Костенечки и др. през целия период на турското робство, дори до края на XVIII в., а за използване и продължаване на нейните творчески традиции. Ще посоча само най-ярките примери. През XV в. Владислав Граматик отлично познава писателите от Търновската школа; в Загребския сборник и Рилския панегирик помества голям брой от техните произведения. Нещо повече, забележителният му Разказ за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рила направо произлиза от Евтимиевото житие за Иван Рилски — възниква като продължение на житието и представя доразвиване на един момент от композицията на Евтимиевите жития — разказа за историята на мощите. През същия XV в. Димитър Кантакузин пише житие и служба на Иван Рилски и продължава традицията на посланията (послание до инок Исая). Още Й. Иванов посочи, че Д. Кантакузин е познавал и е използвал Евтимиевото житие (наред с житието на Скилица), но изтъкна, че Д. Кантакузин е използвал творчески своите извори, търси нова композиция, вмъква нов момент — за турското нашествие и за обновата на манастира, — а също и патетична част.⁵

През XVI в. се среща с ново свидетелство за жизнеността и продуктивността на традициите на Търновската школа. Става дума за житията, които пишат софийските книжовници поп Пейо и Матей Граматик. Анализът на тези жития разкрива извънредно интересни моменти. И двамата книжовници изхождат от Евтимиевата житийна традиция, но същевременно в тяхната работа намират отражение измененията, които откриваме в по-нататъшното развитие на тази традиция у Евтимиевите ученици. И най-сетне поп Пейо и Матей Граматик доразвиват и обогатяват традицията с нови елементи, отговарящи на изискванията на времето, в което живеят.

Бихме казали, че със замиране на житийния жанр ще изчезне и присъствието на наследството на Търновската школа в българската литература. Оказва се, че това не е така. И през епохата на Възраждането Търновската книжовна школа прониква с идейния и емоционално-образния си свят в съзнанието и в творчеството на нашите възрожденски писатели. На пръв поглед бихме помислили, че се касае за възрожденски книжовници, като В. Априлов, Г. Раковски и Неофит Рилски. Но обстоятелството изследване на Н. Драгова „Домашни извори на История славяно-българска“⁶ показва връзката между Паисиевата творба и Евтимиевата традиция. Касае се не само за използване съчиненията на търновските писатели като преки извори, но за откриване на дълбоко родство между Паисий и Евтимий, особено в отношението към историческото знание, в приемствеността между делото им в една жизнена проблема: в изграж-

⁵ Й. Иванов. Жития на св. Ивана Рилски. С., 1936. с. 25.

⁶ Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762—1862). С., 1962. с. 300—326.

дането на патриотичното чувство, послужило като щит против домогванията на поробителите и като двигател на националноосвободителните борби (с. 323). По същия начин е потърсена и близостта между Паисий, Григорий Цамблак и Константин Костенечки. Тук няма да навлизам в аргументацията на Драгова — тя е добре намерена и изтъкната; отправям читателите към това ценно изследване.

Един последен въпрос: може ли да се говори за следи от Търновската книжовна школа в нашата нова и съвременна литература? На пръв поглед отговорът трябва да бъде само отрицателен: епохите са коренно различни, с различни задачи пред литературата, с различни мирогледни позиции, с различна естетика, с различен художествен опит. Но аз бих казал, че преди да се даде решителен отговор, трябва да се направи сериозно проучване. Не могат да бъдат отминати без внимание такива факти като сборника „Легенди при Царевец“, романа „Иван Александър“ и драмата „Към пропаст“ от Ив. Вазов, големия роман на Ст. Загорчинов „Ден последен“. Ще прибавя още един факт: повестите на Ем. Станев „Легенда за Сибин, преславския княз“ и „Антихрист“. Малко е да се каже, че Ем. Станев е използвал съчиненията на Евтимий, Григорий Цамблак и Йоасаф Бдински като материал и извор, че е търсил в езика и стила на техните творби нюанси, изразни обрати, лексика за колорит и за обновяване на изобразителния си стил, че е проучил някои жанрови особености на житията — мога да свидетелствувам за това. Но въпросът е по-сложен. Ем. Станев се обръща към опита на средновековната литература и преди всичко на Евтимиевата школа във връзка със своите търсения за по-дълбоко проникване в душевността и характера на българския човек и във вековната национална съдба. Ние знаем ограничените възможности на средновековния писател при предметното изображение на света, при разкриването на многоцветността и колоритността на всекидневния живот — методът на реализма има в това отношение неизчерпаеми средства. Но за сметка на това старобългарската литература притежава ярко изявена особеност — да ни въвежда във философско-моралните проблеми, в духовния свят.

Нашият съвременник Ем. Станев почувствува необходимостта от подобно „одухотворяване“ на своя реализъм (за това преди 50 години бе говорил и Б. Пенев)⁷, за извисяване на реалистичния метод — при определена художествена задача: навлизане във вътрешния, духовния, философския свят на българина, в атмосферата на историчност, на историческа мащабност при изображение на човешките отношения и народната съдба. И това не е връщане назад, а оплодяване на литературата за нови творчески завоевания. Колкото и да е парадоксално, старобългарската литература от минало се превръща в настояще.

В една от последните си книги Д. С. Лихачов изказва следната интересна мисъл: „Литературознанието и изкуствознанието — това са науки, които се борят със смъртта на културата, те въвеждат старото живо в живота съвременен.“⁸ Мисля, че изследването на ролята и съдбата на Търновската книжовна школа показва тъкмо това: непрекъснатия ход на нашето литературно развитие, преодоляването на старото

⁷ Основни черти на днешната ни литература. — Златогор, 1921, кн. 4—5.

⁸ В. Д. Лихачева, Д. С. Лихачев. Художественное наследие древней Руси и современность. Л., 1971. с. 113

чрез новото и оплодяването на новото чрез живото-старо, отричането на приемствеността между отделните епохи и неизбежното ѝ непрекъснато утвърждаване, историческото единство на нашата култура. И още нещо — съдбата на Търновската книжовна школа ни дава още едно голямо свидетелство за историческата жизненост на българската средновековна литература.